

Infobestand etappe 18 Kloosterpad Groningen Ten Boer - Appingedam.

Ten Boer.

Bouwerschap is een gehucht dat onderdeel is van het dorp Ten Boer. Het is gelegen aan de oostzijde van het Damsterdiep in de Boltjerpolder, gelegen langs de weg tussen de dorpen Ten Boer en Woltersum. De weg zelf heet Bouwerschapsterweg. De naam komt van bouwerd, waarschijnlijk in de betekenis bouwland. De oudste vermelding van de naam in de Bawert is uit 1431. Een parochieregister van omstreeks 1500 meldt: de huizen tusschen Woltersum ende die Buiren hietmen inde Bawert.

Ten Boer stamt af van Ten Bure; wat betekent als de buren van het klooster (vergelijk Kloosterburen). Ten Boer ligt aan de rand van de Centrale Woldstreek en dat is een laaggelegen zeeleigebied ten noordoosten van de stad Groningen, dat aansluit bij de veenontginningsvlakte van Duurswold. De kern van het gebied wordt gevormd door een komvormige laagte, die tot halverwege de middeleeuwen was bedekt met hoogveen. Het is overwegend een veeoetgebied met verspreide percelen bouwland. De Centrale Woldstreek valt grotendeels

Fig. 1. Ligging van het Groninger Woudgebied in het deltavormige gebied tussen Hunze en Fivel

samen met de gemeenten Bedum en Ten Boer. Aan de zuidkant grenst het gebied aan de stad Groningen, in het zuidoosten aan Duurswold. Aan de overige zijden wordt het omringd door zware kleigronden die de overgang vormen naar het oude wierdenlandschap van het Hogeland en het Reitdiepgebied.

De Centrale Woldstreek is een veenontginningsgebied, dat grotendeels bestaat uit (oude) zeekleigronden waarvan het veendek door ontginning is verdwenen. Het maaiveld is daarbij onder de zeespiegel komen te liggen, tot ruim 1 meter–NAP. De afzonderlijke streek- of wegdorpen liggen als de schillen van een ui rondom het laaggelegen kerngebied en markeren de verschillende fasen van het ontginningsproces. Het buitengebied is grotendeels open. Enkele voormalige dorpswierden (Bedum, Ten Boer) zijn uitgegroeid tot omvangrijke komdorpen of vlekken. Het kerngebied wordt omsloten door de Wolddijk. Het wordt aan drie kanten omringd door een klei-ontginningslandschap of medenlandschap (meden zijn de buitenste hooilanden van ene wierde waar geen vee op gehouden kon worden) met taaie knipkleigronden, die meest vanuit de aangrenzende wierdedorpen zijn ontgonnen.

Kloosterkerk Ten Boer.

De romanogotische kerk werd in de dertiende eeuw gebouwd als kloosterkerk bij het benedictinessenklooster. Na de opheffing in 1485 werd het klooster afgebroken. De kerk bleef behouden als parochiekerk. Uit een gedenksteen in de noordwand blijkt dat de kerk in 1565 hersteld is. Dit vond plaats ten tijde en onder verantwoordelijkheid van de laatste abt van het Benedictijner klooster Germania te Thesinge, Gerardus Ahues. In 1594 wordt de kerk na de Reductie van Groningen protestants. De achtkantige dakruiter is pas in 1810 op de westgevel geplaatst als vervanging van de eerder afgebroken vrijstaande kerktoeren. In het interieur vallen de overhuifde kerkeradbank en twee monnikenbanken in het koor op. De preekstoel dateert uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het kerkorgel is in 1894 gebouwd door de Groninger orgelbouwer Jan Doornbos (bijgenaamd 'Jan Avontuur'). Zoals meestal gebruikte hij bij de bouw van dit orgel materiaal van orgels uit de achttiende eeuw.

Benedictinessenklooster.

Het nonnenklooster van Ten Boer wordt voor het eerst genoemd in 1301; vermoedelijk hebben de kloosterlingen een oudere parochiekerk in gebruik mogen nemen. Wegens armoede werd het klooster tussen 1465 en 1485 geïncorporeerd bij Thesinge. Tussen deze twee kloosters bestond ook al lang daarvoor een speciale band; al in 1399 en 1408 waren beide geünieerd, maar kort daarna was Ten Boer weer zelfstandig. De kloosterkerk bleef als parochiekerk fungeren; de overige gebouwen werden afgebroken. De abt was overste schepper van het Scharmer Zijlvest en gaf samen met zijn collega van Wittewierum tevens leiding aan de organisatie van de Acht Zijlvesten.

Eemskanaal.

In het eerste decennium van de 19e eeuw begon de afwatering in Drenthe en Groningen zorgen te baren. Het afgraven van de veengebieden deed de afwatering sterk toenemen. Al dit water moest via Groningen en het Reitdiep naar de Lauwerszee stromen. Deze afwatering liep niet goed vanwege de relatief hoge eb-standen en dit probleem werd verergerd bij een aanhoudende westenwind. Men kwam met het plan de afwatering te verleggen naar de Dollard. Er lagen al plannen voor een kanaal voor de scheepvaart tussen de provinciale hoofdstad en Delfzijl en dit kon tegelijk voor de afwatering dienstdoen. In 1877 kwam het Eemskanaal gereed. Het kanaal voldeed zeer goed als afwateringskanaal, door de stroming werd het kanaal breder en bleef goed op diepte. Voor de scheepvaart was dit op zijn minst hinderlijk; de hoeveelheid af te voeren water was groot en bij het spuien kon de stroomsnelheid een top van 1 meter/seconde bereiken waardoor scheepvaartverkeer eigenlijk onmogelijk was. Het kanaal is 26,5 km lang en 60 meter breed. In 1958 is bij Delfzijl de verbinding met open zee vervangen. De oude verbinding wordt sindsdien alleen gebruikt voor het afwateren, terwijl de scheepvaart gebruikmaakt van de nieuwe verbinding. In hetzelfde jaar werd ook de Oosterhornhaven aangelegd, waar zich nu het grootste industrieterrein van Delfzijl bevindt.

Dat het waterniveau zoveel hoger is dan het grondniveau van het dorp komt door enerzijds de lage ligging van Woltersum en anderzijds dat men geen sluizen wilde aanleggen tussen Groningen en Delfzijl en er dus voor hebben gekozen hoge dijken aan te leggen.

Woltersum.

Het dorp is ontstaan rond een wierde. Door de ligging aan twee maren, de Woltersummer Ee en het Lustige Maar, ontwikkelde Woltersum zich enigszins als handelscentrum voor de omgeving. In de 13e eeuw moet er sprake zijn geweest van een redelijk dorp, daar Menko van Bloemhof, de abt van Wittewierum, in een kroniek vermeldt in 1238 dat de helft van het aantal werklieden voor de bouw van de kerk van Wittewierum uit Woltersum kwam. Een deel van het dorp werd rond 1500 Tappeweer genoemd. Het dorp werd door de aanleg van het Eemskanaal in tweeën gedeeld. Van het oostelijke deel is weinig terug te vinden. Bij de verbreding van het kanaal in 1950 werden opnieuw huizen in Woltersum gesloopt. Op 6 januari 2012 kwam Woltersum landelijk in het nieuws. De inwoners werden voor één dag geëvacueerd in verband met een mogelijke doorbraak van de dijk van het Eemskanaal.

Molen Fram.

De houtzaagmolen Fram is heel avontuurlijk vernoemd naar het schip Fram van de Noorse ontdekkingsreiziger Fridtjof Nansen. Bouwheer Evenhuis was een groot bewonderaar van deze poolreiziger en wetenschapper. De molen was niet alleen een houtzaagmolen, maar ook een koren- en pelmolen. Deze combinatie komt in Nederland maar twee keer voor. De molen doet zijn naam dus zeker eer aan. Fram betekent namelijk voorwaarts. Molen Fram is een achtkante stellingmolen. De stelling is de houten omloop bovenop een (meestal) stenen onderbouw. Stellingmolens zijn daardoor tot wel 12 meter hoger dan grondzeilers. Grondzeilers zijn molens waarvan de wieken bijna de grond raken. Stellingmolens vind je meestal in de bebouwde kom. Daar is immers meer hoogte nodig om genoeg wind te vangen. Grondzeilers staan in het open veld.

Zaagmolens staan altijd aan het water. Zo kunnen de boomstammen makkelijk worden aangevoerd. De stammen lagen eerst een jaar in het water (in een zogenaamd balkgat), voordat ze konden worden verwerkt. Daarna werden de stammen over de zaagslede naar een zaagraam geleid. De draaiende beweging van de windmolen werd met behulp van een krukas omgezet in een op-en-neergaande beweging. Op deze wijze werden de zaagbladen in het zaagraam aangedreven.

Op de zaagslede werden de te zagen boomstammen vastgemaakt. De slede werd vervolgens voortbewogen door een tandwielensysteem (krabbelwerk genoemd) en richting en door het zaagraam geduwd. Hoe harder het waaide, hoe sneller de molen zaagde. De uitvinding van de krukas is erg belangrijk geweest. Met deze uitvinding werd het mogelijk om een draaiende beweging om te zetten in een op-en-neergaande beweging en zo konden op grote schaal en met grote precisie machinaal planken worden gezaagd. Aan de zaagmolen hebben we veel te danken. De Gouden Eeuw bijvoorbeeld. Cornelis Corneliszoon van Uitgeest stond aan de wieg. Hij bouwde in 1594 de eerste zaagmolen en enkele jaren later vroeg hij octrooi aan op het zogenaamde 'besonder creckwerk', oftewel de krukas. Door zijn uitvinding werd het makkelijker om boomstammen te zagen. Daarvoor was het puur handwerk. Dankzij de zaagmolens waren de Lage Landen in staat om in korte tijd enorme massa's hout tot planken te verwerken. En van die planken werd een gigantische vloot gebouwd en zodoende een overwicht op andere zeevarende landen.

Kerk Woltersum.

Het interieur van deze kerk ademt de sfeer van de 19e eeuw met enkele onderdelen uit vroeger tijden. Het opmerkelijkste interieurstuk is de kansel uit 1530 waarvan enkele panelen van de laatgotische kuip zijn beschilderd. Te zien is de geseling van Christus, Christus voor Pilatus en de Kruisiging. Tot 1765 stond hier een grote middeleeuwse kerk. In de westgevel zit nog de oude sluitsteen van het voormalige westportaal met

het jaartal 1765. Curieus aan deze kerk is dat hij ten opzichte van de middeleeuwse kerk een halve slag gedraaid is.

De parochie wordt voor het eerst vermeld in 1283 in de kroniek van de opvolger van Emo en Menko. In 1765 liet de stad Groningen, die het recht van collatie had, de oude kerk slopen, behalve het halfronde koor. Hier werd een kort schip, vier traveeën lang, aangebouwd. De grootste veranderingen vonden plaats in 1837-'38 toen de apsis en de vrijstaande toren werden afgebroken. Het schip werd met gebruikmaking van sloopmateriaal, met twee traveeën naar het oosten verlengd en er werd een deels inpandige toren geplaatst: daarmee werd de oriëntatie van de kerk 180° gedraaid. De toren van 1838 is door de fraaie proporties en de nauwkeurige detaillering het interessantst. Het bestaat uit een recht opgaande, tot de daklijst reikende, vierkante onderbouw, daarna volgt een kroonlijst in profielsteen. De overgang van vierkant naar achtkant geschiedt door middel van vier driehoekige, ingezwenkte velden, waarop wederom een waterlijst volgt. De klokkenverdieping bestaat uit acht geknikte hoekpilasters met daartussen afwisselend spaarvelden met ronde bogen en galmgaten. Onder de naaldspits loopt weer een geprofileerde lijst.

De lange wanden zijn duidelijk in twee perioden ontstaan. De twee oostelijke traveeën stammen uit de periode 1837-'38, de vier overige uit 1765. De traveeën hebben elk een groot rechthoekig spaarveld waarvan de vier middelste spitsboogvensters bezitten. In latere tijd zijn tegen de noordgevel nog twee grote steunberen gebouwd en de zuidgevel kreeg een aangebouwd portaal. De twee bouwfases van de kerk zijn aan het muurwerk duidelijk zichtbaar door het grote verschil in bouw materiaal. Het uit 1765 daterende westelijke deel is opgetrokken in kleine, grijsbruine bakstenen, terwijl men voor het oostelijk deel uit 1837-'38 een groot deel van de oude kloostermoppen opnieuw heeft gebruikt. De noord- en zuidwand worden door vijf lisenen verdeeld in zes vakken, elk met een groot rechthoekig spaarveld. Beide gevels hebben vier eenvoudige spitsboogvensters, waarbij opvalt dat men de vensters uit 1837-'38 dezelfde vorm heeft gegeven als de vensters uit de 18e eeuw, ondanks het grote verschil in bouw materiaal. In de westgevel, die in de loop der tijd behoorlijk is gaan zwenken en met behulp van muurankers werd gestabiliseerd, ziet men tussen twee korte spitsboogvensters nog de oude sluitsteen van het voormalige westportaal met het jaartal 1765. De westgevel bevat drie spaarvelden met kleine spitsboogramen. Het interieur ademt de sfeer van de 19e eeuw met enkele oudere onderdelen. Het meest opmerkelijke overgebleven interieurstuk uit de oude kerk is de kansel, één van slechts drie kansels van vóór de reformatie in de provincie Groningen. Bij toeval in 1964 ontdekt, bleek het na onderzoek te gaan om een kansel die gedateerd kan worden rond 1530 met als belangrijkste vondst de beschilderde panelen van de laatgotische kuip. De schildering van het voorpaneel is niet meer te herkennen, de overige drie stellen voor: de Geseling van Christus, Christus voor Pilatus en de Kruisiging. Het paneel van het kanseldeurtje is niet beschilderd, maar heeft nog het originele geheng uit circa 1530. De lampet, het trapje (met doopbekken) en het klankbord (met Lucas 11:28 als opschrift) zijn van latere datum, mogelijk uit 1765. Bij de kansel ligt een Statenbijbel met naast het Oude en het Nieuwe Testament ook de Apocriefen (boeken die niet in decanon van de Bijbel zijn opgenomen) en enkele platen die in 1643 te Amsterdam gedrukt zijn. Het op een balustrade geplaatste orgel is in 1894 gebouwd door Van Oeckelen; het telt negen registers en is nagenoeg ongewijzigd bewaard gebleven. In 1969 reviseerde Mense Ruiter het orgel. In 2007 voerde Mense Ruiter opnieuw een restauratie uit.

Wittewierum.

De wierde van Wittewierum werd net als de wierden van Ten Post, Oldersum, Loppersum, Oosterwijtwerd en Spijk rond het begin van de jaartelling opgeworpen op de rechterkwelderwal van de Fivel. Na een aantal eeuwen verlaten te zijn geweest, werd de wierde rond het jaar 600 opnieuw als woonplaats in gebruik genomen. Men vermoedt dat Wittewierum in die tijd net als Stedum en Woltersum een handelsnederzetting vormde. Volgens de kroniek van Bloemhof was er vroeger ook een haven aan de Fivel bij Wittewierum. Eind 12e eeuw werd de Fivel afgedamd bij Westeremden, waardoor de oude loop verzandde. Begin 13e eeuw werd het Klooster Bloemhof gebouwd op de wierde en in de oude bedding van de Fivel.

Klooster Bloemhof

Het klooster Bloemhof, met de Latijnse naam Floridus Hortus werd gesticht in 1213 en behoorde tot de orde van de premonstratenzers. Het klooster lag op en rond een wierde aan de rechteroever van de Fivel. Het klooster zou volgens deskundigen een omvang van 5 hectare hebben gehad.

In het klooster werd de Kroniek van Bloemhof geschreven, die de vroege geschiedenis van het klooster beschrijft. Deze kroniek is opgetekend door de vroegste abten Emo en Menko en een onbekende 'continuator'. Twee manuscripten van de kroniek (een Groningse en een Friese) zijn in het bezit van de Universiteitsbibliotheek Groningen.

In 1204 werd door Emo van Romerswerf op zijn land het benedictijnenklooster Romerswerf (Nijklooster even ten Noorden van Appingedam) gesticht. Hij overlegde vervolgens met het klooster Feldwerd (Oldenklooster 1 km ten westen van Holwierde) over het werven van monniken, hetgeen echter niet echt lukte. In 1208 trad zijn neef Emo van Huizinge, die gestudeerd had in Parijs, Orléans en Oxford en vervolgens pastoor van Huizinge was geweest, in dit klooster in. Hij vertrok vervolgens naar Rome om erkenning van bisschop Otto I van Münster te krijgen voor het door zijn neef gestichte klooster Romerswerf en om zich aan te mogen sluiten bij de orde van de premonstratenzers (norbertijnen) van de Abdij van Prémontré. De abt van het Stift Varlar verleende beide Emo's vervolgens het priesterkleed. Vervolgens werd Emo van Huizinge in 1209 proost van Romerswerf.

Op 23 juni 1211 werd de bestaande (waarschijnlijk houten) kerk van Wierum (het latere Wittewierum) door een meerderheid van de kerkvoogden (patroons) geschonken aan het klooster van Romerswerf met als doel er ook een klooster te stichten. Ernestus, een van de kerkvoogden van Wierum, was het hier echter niet mee eens en bisschop Otto I van Münster stelde hem hierbij in het gelijk, waarop de kloosterlingen in beroep gingen tegen dit besluit. Emo van Huizinge trok in het kader hiervan op 9 november te voet in 1211 naar paus Innocentius III in Rome, die op zijn beurt hem en de andere kerkvoogden van Wierum in het gelijk stelde. In ruil hiervoor werd een minnelijke schikking getroffen met de zoon van Ernestus. Zie hiervoor de historische roman van Ynske Penning Emo's Labyrint.

Bouw van klooster en kerk.

Daarop vertrokken de aanwezige monniken uit Romerswerf tussen 1213 en 1214 naar Wierum om te beginnen met de bouw van het nieuwe klooster, dat deels werd aangelegd in de drooggevalle bedding van de dichtgeslibte Fivel. De nonnen bleven achter in Romerswerf, dat voortaan Rozenkamp (Campus Rosarum) werd genoemd. In 1214 kreeg het nieuwe premonstratenzerklooster de naam Bloemhof (Floridus Hortus). Emo werd overigens pas op 23 mei 1225 aangesteld als abt van het klooster. Een jaar later overleed zijn neef Emo van Romerswerf. Emo van Huizinge en zijn opvolgers schreven over het klooster Bloemhof en de omstandigheden in die tijd de beroemd geworden kroniek van Bloemhof. Deze kroniek omspannt de periode 1203 tot 1290 en vormt daarmee de belangrijkste bron over de Ommelanden in de 13e eeuw.

Op 1 november 1217 sloot het klooster zich formeel aan bij de premonstratenzers. In de jaren 1220 raakte het klooster echter in grote problemen toen bisschop Dirk III (Dietrich, Diederik) van Münster, de opvolger van Otto I, Herderik van Schildwolde tegen de wil van paus Honorius III had aangesteld als zijn officiaal (gemachtigde). Herderik van Schildwolde moest niets van Emo hebben en hij wist in 1224 Dirk III zover te krijgen dat deze eigenmachtig de banvloek uitsprak over Bloemhof. Emo reisde daarop naar Rome, waar Honorius III de banvloek onwettig verklaarde. Omdat Dirk III en Herderik zich niets van de paus aantrokken, sprak Honorius III eerst de banvloek uit over Dirk III en omdat Herderik zich er toen nog niets van aantrok stuurde Honorius III vervolgens zijn pauselijke legaat, kardinaal Konrad von Urbach naar het gebied en deed ook Herderik in de ban. Deze bleef echter volharden, maar werd uiteindelijk uit klooster Mariagenade verdreven door de Schildwolders.

Dirk III sloot vervolgens vrede met Emo. In 1225 wijdde hij de houten kerk van Wierum tot abdij. Daarop begonnen de voorbereidingen voor de bouw van een nieuwe stenen kloosterkerk, waarschijnlijk naar voorbeeld van het moederklooster in Prémontre. In 1227 werd de slotgracht voltooid en in 1235 werd begonnen met het bakken van stenen. Met het aftichelen van met name knipklei waren de monniken overigens al rond 1220 begonnen op percelen van daarvoor toestemming verlenende boeren in de buurt van Winneweer. De kalkarme en ijzerrijke knipklei leverde de kenmerkende rode kloostermoppen op die voor het klooster en de kerk werden gebakken. Tussen 1238 en 1259 verrees deze abdij met klokkentoren. Het klooster omvatte naast de kerk met sacristie en kruisgang een refter, keuken, kapittelzaal, hospitium (voor pelgrims en andere gasten), dormitorium, scriptorium (schrijfatelier), boekerij (bibliotheek), werkvertrekken (voor bijvoorbeeld timmerwerk en smeedwerk) en een school. De boekerij zou afgaande op citaten van kerkvaders en theologen een behoorlijke omvang hebben gehad en over ten minste 100 boeken hebben beschikt. De boekerij werd tijdens de Saksische Vete in 1515 door plunderende Saksische benden in brand gestoken, maar de kroniek bleef daarbij behouden en is daarmee het enige premonstratenzer handschrift uit Groningen dat bewaard gebleven is. De abdijschool werd, waarschijnlijk na klachten van de circatoren in opdracht van de heer van Prémontre en de definitoren in 1276 verplaatst naar Westeremden, waar zich al een parochieschool bevond.

In 1290 werd een visitatie uitgevoerd in opdracht van de abt van Prémontre onder leiding van de abt van Bloemhof en de proost van Schildwolde waarbij nagegaan werd hoeveel kloosterlingen er nog in de premonstratenzer kloosters aanwezig waren. Volgens de kroniek van Sibrandus Leo waren er in het klooster Bloemhof en Rozenkamp toen gezamenlijk mille kloosterlingen aanwezig. Dit aantal wordt doorgaans vastgesteld als '1000 kloosterlingen', maar dit aantal wordt ook vaak onrealistisch hoog genoemd. Het zou kunnen dat het gaat om beide kloosters met alle voorwerken en bijbehorende dorpen, maar evengoed zou de Latijnse bijbetekenis 'ondefinieerbaar veel' kunnen zijn bedoeld. Mogelijk wilde de abt van Bloemhof hiermee in de toekomst gunsten zeker stellen bij Prémontre. In 1351 werd het klooster getroffen door een pestepidemie, waaraan 20 kanunniken en 12 novicen bezweken. In 1447 sloot het klooster een verbond met het klooster Dokkum, waarbij de eigendommen en bewoners van het klooster Palmaer verdeeld werden tussen beide kloosters.

In 1485 kreeg het klooster het toezicht (visitatie) over de kloosters Feldwerd, Mariëngaarde en 'Dokkum' (mogelijk Klaarkamp) in verband met het verval van de kloostergemeenschappen aldaar. Dit wijst erop dat in Wittewierum de tucht toen nog wel werd gehandhaafd. In latere decennia raakte het klooster echter ook in verval als gevolg van de Gelderse Oorlogen. In 1499 trok Edzard I van Oost-Friesland langs Wittewierum. In 1505 haalden stad-Groningers al het vee weg bij Wittewierum tijdens gevechten met Edzard I. In 1514 veroverde hertog George van Saksen met Oldenburgse troepen het klooster, waarbij het klooster en het scriptorium in brand werden gestoken. Hetzelfde jaar werd George echter weer verdreven door Otto van Diepholt, die het heroverde voor Edzard I. In januari 1522 vluchtte de kastelein van Coevorden Frederik van Twickelo met zijn Boergondische troepen via Wittewierum terug naar Coevorden. In 1536 versloeg Georg Schenck van Toutenburg Meindert van Ham bij Wittewierum. Van al deze woelingen wist het klooster zich niet meer te herstellen.

Opheffing en afbraak.

In 1561 waren er nog 3 of 4 monniken over onder leiding van abt Cornelis Hermanni, die het niet zo nauw namen met de kloosterregels. De nieuwe bisschop Johannes Knijff, die tijdens het bewind van de hertog van Alva benoemd was van het kort daarvoor opgerichte Bisdom Groningen, verklaarde toen dat de aanwezige monniken waren ontslagen van hun votum en religio (strikte religieuze riten). Het klooster werd door paus Pius IV op 7 augustus 1561 evenals het klooster Aduard en het Klooster Marienkamp (bij Esens) toegewezen aan het nieuwe bisdom.

In 1566 werden de restanten van het klooster en de kerk door Staatse troepen in brand gestoken tijdens de beeldenstorm. Daarop besloot Knijff tot de opheffing van het klooster als tafelgoed voor zijn nieuwe bisdom.

Hermanni poogde tevergeefs deze opheffing te voorkomen, maar in ruil voor de belofte dat zijn broeders kanunnik mochten worden in het nieuwe bisdom en hijzelf proost van de Martinikerk (zetel), wilde hij in 1568 wel instemmen met de opheffing. Uiteindelijk zou hij geen proost worden, maar mocht hij de bezittingen van het klooster beheren. Hij trok zich met de resterende monniken terug in Groningen, waarbij hij de kroniek van Bloemhof meenam.

Op 7 mei 1568 werd de Spaansgezinde luitenant Zeger van Groesbeek door de staatsgezinde bevelhebber Lodewijk van Nassau teruggeslagen bij Wittewierum. Daarop legerde op 22 mei de Spaansgezinde bevelhebber Jan van Ligne zijn troepen bij Wittewierum, waarop hij werd aangevallen door Lodewijk van Nassau. Deze verloor echter ditmaal deze schermutseling en vluchtte daarop naar Heiligerlee.

Bisschop Knijff liet daarop het klooster afbreken om de stenen te kunnen gebruiken voor de bouw van zijn bisschoppelijk hof in Groningen (het huidige Prinsenhof). Eerst werd de aula van het klooster afgebroken en vervolgens de bijgebouwen. Een deel van de stenen werd verkocht aan Johan de Mepsche, die er zijn borg Duirsum (Ten Ham) mee liet herstellen. Rond 1572 liet Knijff het fraaie koorgestoelte en enkele fraaie beelden uit het klooster overbrengen naar de Martinikerk. De gronden van het klooster werden tegen hoge huren verhuurd aan meiers. In 1576 stierf Knijff echter en de stad stond geen nieuwe bisschop toe. De staatsgezinde Johan Rengers van Ten Post wees daarop de goederen van het klooster toe aan de Ommelanden. Na de reductie werd de afbraak doorgezet. In 1598 werd het refugium verkocht, in 1603 werd de keuken op afbraak verkocht en in 1604 werden de restanten van de kloosterkerk verbouwd tot een nieuwe protestantse kerk. Deze kerk werd in 1863 vervangen door de huidige kerk van Wittewierum.

Waterstaat.

Uit de Kroniek van Emo en Menko blijkt dat het klooster een groot aandeel heeft gehad in de bedijking van dit gebied. Vlak na de oprichting vond de Sint-Marcellusvloed plaats, waarbij vele doden vielen. Vervolgens werd er door Emo een zijvest (waterschap) opgericht om gezamenlijk het dijkonderhoud beter te kunnen regelen. Het klooster was ook nauw betrokken bij de ontwatering van het omliggende gebied en speelde een belangrijke rol in het bestuur van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen, waarvan de overste schepper altijd de abt van het klooster Bloemhof was. Tevens gaf hij met zijn college uit Ten Boer leiding aan de organisatie van de Acht Zijlvesten. Een van de belangrijkste projecten was de indijking van de Fivelboezem.

Grondbezit.

In de loop der eeuwen verkreeg het klooster door ontginningen en schenkingen een grote hoeveelheid land in de landstreek Fivelingo. Eind 16e eeuw was het (voormalige) klooster met enkele duizenden grazen grond uitgegroeid tot het grootste premonstratenzer klooster van De Ommelanden. De bronnen geven weinig duidelijkheid over het aantal hectares. Aantallen die worden genoemd zijn ca. 1760 en 2300 hectare. Het grondgebied omvatte een groot aantal landerijen in Fivelingo, een aantal kwelders bij de Dollard (kennelijk overgenomen van Palmar) en venen 'op de Ruethe' (Ruiten?) bij Kolham. Van de landerijen in Fivelingo lag ongeveer 500 hectare rond Wittewierum en ruim 650 hectare (1322 grazen) rond 't Zandstervoorwerk. Verder waren er landerijen rond onder andere Garrelsweer, Loppersum, Ten Boer, Westeremden en Wirdum. Ongeveer 250 hectare betrof corpusland (land dat door de monniken zelf werd bewerkt). Een deel van de goederen werd in 1447 verworven toen de goederen van het klooster Palmar werden opgesplitst tussen Bloemhof en het klooster van Dokkum.

Het klooster verkreeg in de loop der tijd meerdere kerken. In 1217 werd de kerk van Westeremden met bijbehorende kerkgoederen geschonken aan het klooster Bloemhof. Deze schenking leidde echter tot onvrede en mogelijk werd deze kerk met bijbehorende pastorie en kosterij na een brand in 1238 weer overgedragen aan de Westeremders. In 1231 kwam de kerk van Scharmer in handen van Bloemhof, in 1276 (ondanks verzet) de kerk van Uithuizen en eind 13e eeuw de kerk van Krewerd. Ook de rechten in deze kerken verloor het klooster later weer. In de 16e eeuw ten slotte had het klooster rechten in de kerk van Kolham.

Refugium.

Het klooster bezat net als veel andere kloosters ook een refugium in de stad Groningen en wel aan de hoek van de Schoolstraat met de Popkenstraat op de plek van het Groninger Forum.

Hoeksmeer.

Het Hoeksmeer is ontstaan uit een hoogveenbank, die niet - zoals de onmiddellijke omgeving - door klei is overspoeld. Door de middeleeuwse ontginning zakte het gebied onder de zeespiegel, zodat een meertje van 33 ha ontstond, waarin het Katerhalstermaar en de Oude Wijmers uitmondde. Het verlengde van de Oude Wijmers verbond het meertje met het Damsterdiep. De nederzetting ontstond op een inversierug aan de oostkant van het meer. Hier lag een voorwerk to Hoekes Mere oftewel uppa Ham van het klooster Bloemhof te Wittewierum. De hofmeester (bedrijfsleider) van dit voorwerk was rond 1400 tevens schepper van het Hoeksmeerster of Haemster zijleed. Daarnaast lag hier een boerderij van de Johannierter commanderij te Heveskesklooster. De naam Hoeksmeer is mogelijk afgeleid van het woord 'hoek' (vgl. ook Heekt), of van een persoonsnaam Hug-, Hoek of Hokke.

De Hoeksmeersterpolder werd omstreeks 1801 gesticht. Het eigenlijke Hoeksmeer werd vanaf 1833 door twee poldermolens drooggemalen. Volgens een beschrijving uit 1873 was het meer droog en kon het 's zomers betreden worden. Door de uitvoering van de ruilverkaveling Stedum-Loppersum werden het oorspronkelijke meer en de omringende landerijen aan de landbouw onttrokken. Tevens werd rondom een kade aangelegd, waardoor er weer een (veel) hogere waterstand kon worden gehandhaafd. De nabijgelegen molen Meervogel werd in het kader van de ruilverkaveling ook gerestaureerd.

Het natuurgebied Hoeksmeer is een klein weidevogelgebied vlakbij het Groningse Garrelswaer. Het bestaat uit grasland, een oude kreekloop en een vogelplas. In het voorjaar broeden er veel vogels zoals watersnip en zomertaling. Natuurmonumenten verhoogt 's winters en in het voorjaar het waterpeil met vaak een meter. Zo ontstaat een plas-dras situatie waar de broedvogels, zoals grutto, Kievit en tureluur van houden. In de winter en in het voorjaar is dit een pleisterplaats voor honderden eenden en ganzen. Soms zijn hier zelfs lepelaars te zien. De hoge grondwaterstand en voldoende bemesting creëren een rijk bodemleven. Als de vogeleieren uitkomen zijn er genoeg wormen en insecten om de hongerige kuikens te voeden. Pas als de jonge weidevogels kunnen vluchten voor de maaimachine, maait de boer zijn land. Natuurmonumenten heeft na een grondruil de gehele Hoeksmeer in beheer. De kansen voor de natuur zijn daardoor nog beter.

Damsterdiep.

Het kanaal is 27 km lang en bezit twee karakteristieke delen. Het westelijke deel loopt bijna kaarsrecht van Groningen tot Ten Post. Het oostelijke deel van Ten Post tot Delfzijl is de oorspronkelijke Delf, wat gegraven betekent. Dit deel stamt van voor het jaar 1000 en had toen nog een open verbinding met de zee. Hoewel dit gedeelte gegraven is, is het door de invloed van eb en vloed gaan slingeren. De Delf is een, waarschijnlijk voor het jaar 1000 aangelegde, waterweg van Delfzijl (= zijl in de Delf) naar Winsum. De Delf had twee functies: handelskanaal, om te voorkomen dat men over zee moest varen, een in die tijd gevaarlijke onderneming afwateringskanaal

Het eerste gedeelte is het huidige Damsterdiep van Delfzijl (waar de Delf later met zijlen werd afgesloten) door Appingedam tot Winneweer. Van daar volgde het een gedeelte van de nu praktisch verzande Fivel en liep het langs de Delleweg. Dit gedeelte is nog nauwelijks herkenbaar. Delle is een verbastering van Delf.

De naam Delf komt van graven, delven. Ook de stad Delft dankt zijn naam aan een water met (bijna) dezelfde naam. Het tweede gedeelte van de Delf tussen Middelstum en Winsum was ook bekend onder de naam Deel. Onderzoek naar oude Friese waternamen toonde aan dat deeleen synoniem is van delf.

Het gedeelte van Ten Post naar Groningen is van omstreeks 1424; het is aanzienlijk rechter. Dit tracé had een oudere voorloper, die langs de Grasdijk liep. In 1419 was sprake van de Damster vaert bij Heidenschap, in

1469 van het oude Damster maer. Deze voorloper werd vermoedelijk gegraven in 1370. Het nieuwe Damsterdiep moest de toegenomen waterstroom naar zee leiden.

Wirdumerdraai.

De naam verwijst hier naar het dorp Wirdum en de draai van de voormalige draaibrug, Eekwerderdraai.

De naam van dit buurtschap komt van de wierde van Eek en de naam draai verwijst naar de draaibrug in het

Landgoed en borg Ekenstein.

De borg Ekenstein werd in 1648 gebouwd in opdracht van de arts en latere burgemeester van Groningen Johan Eeck (sr.) en zijn vrouw Johanna Bernards uit Farmsum. Ekenstein is een van de twee borgen die in de Ommelanden bij Tjamsweer (gemeente Appingedam) aan de weg langs het Damsterdiep (thans de Alberdaweg), werden gebouwd. De andere is de naast Ekenstein gelegen borg Rusthoven uit 1686, die tot de aangrenzende gemeente Loppersum behoort. Beide borgen worden ook wel aangeduid als landhuis. In 1723 werd de borg met 32 grazen land gerechtelijk verkocht en kwam zij in het bezit van de doopsgezinde families Doornbos en Modderman. In 1754 werd de borg gekocht door Onno Joost Alberda. Alberda noemde zich voortaan jonkheer van Ekenstein. In 1772 werd de borg uitgebouwd en voorzien van een slotgracht. In 1827 werd het park in Engelse landschapsstijl - naar de romantische mode van die tijd met ronde vormen en slingerpaadjes - aangelegd door de tuin- en landschapsarchitect Lucas Pieters Roodbaard. De boerderij van het landgoed was gevestigd in het

Schatthoes. Een enigszins neogotisch uiterlijk heeft Ekenstein sinds 1870, toen Willem Carel Alberda de borg liet verbouwen, met gebruikmaking van delen van afgebroken borgen. In de bibliotheek kwamen ramen van gebrandschilderd glas uit verschillende Groninger kerken. In de eerste helft van de twintigste eeuw raakte de borg in verval, maar in 1946 werd Ekenstein aangekocht door de gemeente Appingedam. Het park werd opgeknapt en er kwamen een reigerreservaat en recreatieve voorzieningen, zoals een hertenkamp en een kinderboerderij. In 1957 werden de borg en het bijbehorende Schatthoes, waarin een restaurant gevestigd werd, in gebruik genomen. Ekenstein is zowel een hotel, als een restaurant en een conferentieoord. Een moderne uitbouw in een heel andere stijl is aan de oorspronkelijke borg toegevoegd.

Borg Rusthoven.

Blijkens een gevelsteen in de oostgevel werd Rusthoven in 1686 gebouwd, waarschijnlijk door zoon Johan Eeck (jr.), eveneens burgemeester van Groningen. Johan Eeck (jr.) was althans de eigenaar van Rusthoven in 1695, het eerste jaar waarin de borg werd genoemd. In 1804 verkocht Trijntje (de toenmalige eigenaar) de borg aan steenfabrikant Jan Hendrik Sissingh. Sissingh liet het tichelwerk Rusthoven bouwen, waarmee Rusthoven een tichelborg werd. De stichting van de steenfabriek had te maken met de toenemende vraag naar bakstenen in die tijd. De locatie aan het Damsterdiep was gunstig voor de aanvoer van turf vanuit de Veenkoloniën. Tichelaar (zeeklei) werd handmatig gewonnen en per paard en wagen aangevoerd uit het omringende zeekleigebied. Voor het werk werd gebruikgemaakt van seizoenarbeiders uit Lippe (de 'Lipskers', uit Duitsland), die werkten tijdens het tichelseizoen, dat duurde van april tot oktober.

Appingedam wordt uitgebreid behandeld in het informatiebestand van etappe 19.